

Dėl vienos kilmininko semantinės funkcijos

ELENA VALIULYTĖ

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

The article deals with Lithuanian constructions of the type gauti (ką nors) dovanų. The genitive occurring in such constructions should be distinguished from the genitive as an object case (alternating with the accusative). The author argues that it reflects a semantic function different from that of object (patient); this function is here defined as that of 'motive'.

1. Lietuvių kalboje veiksmažodiniai sakiniai su galininku ir kilmininku neįvairūs pagal leksinę raišką ir semantinę sandarą. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* nudomomi du šio modelio (N_n –Vf– N_a – N_g) variantai (Ambrasas, red., 1997: 595–596):

(1) su aiškinamosios reikšmės veiksmažodžiais *klausti(s)*, *prašyti*, *mokyti* ir pan. (*Keleivis paklausė senį kelio*);

(2) su priešdėlio *pri-* veiksmažodžiais, reiškiančiais ko nors užpildymą (*Vyrai statinė pripylė vandens*).

Abiem atvejais kilmininkas reiškia turinį (kontentą), o galininkas – patientą.

2. Tranzityviniai veiksmažodžiai, reiškiantys gavimą (*gauti*, *pirkti* ir pan.) ar davimą (*duoti*, *skirti*, *iteikti*, *atnešti* ir pan.), kartu su galininku prisijungia tam tikrų daiktavarčių kilmininką, kuris turi savitą semantinę funkciją.

Imkime tokį sakinių: *Gavau paveikslą* (ACC) *dovanų* (GEN). Veiksmažodis *gauti* būtinai reikalauja galininko – *paveikslą*, kuris atlieka tiesioginio papildinio funkciją ir reiškia patientą. O kilmininkas *dovanų* taip pat yra valdomas veiksmažodžio (*gavo*), tačiau saknio struktūrai jis nėra būtinės – tai laisvasis narys: jis praleidus sakinus lieka gramatiškas, plg.: *Gavau paveikslą*.

Antra vertus, kilmininkas *dovanų* gali būti pavartotas ir vienas (be galininko), plg.: *Gavau dovanų*. Šiuo atveju jis užima galininko poziciją ir eina tiesioginiu papildiniu: nuo galininko skiriasi partityvine reikšme.

Kitokią sintaksinę ir semantinę funkciją turi tas pats kilmininkas *dovanų*, pavartotas šalia galininko *paveikslą*, aukščiau minėtame sakinyje: *Gavau paveikslą dovanų*. Sintaksiškai – tai netiesioginis papildinys. O šio kilmininko reikšmę galima interpretuoti konstrukcija *kaip* + vns. gal. (*kaip dovaną*), plg.: *Gavau paveikslą dovanų / kaip dovaną* (DŽ³ 128). Nurodytoms formoms galima kelti klausimą: kokiu pagrindu gavau *paveikslą*? Tai motyvo funkcija (resp. motyvo kilmininkas) (dėl jos definicijos plg. Sližienė 1986: 53)¹.

3. Motyvo kilmininkas (*dovanų*) sakinyje gali užimti įvairias pozicijas (kitų saknio dėmenų atžvilgiu). Pateikiame supaprastintą modelį (be vardininko), kur simbolis V

¹ Ernsts Fraenkelis panašius kilmininkus vadina *Genetiv des Bereichs (Sachbetreffs)* (Fraenkel 1928: 63).

– veiksmažodis, ACC – galininkas², GEN – kilmininkas. Turime kelis žodžių tvarkos variantus.

(1) V – ACC – GEN:

Gavau paveikslą dovanų (plg.: *Gavau butą dovanų* KT. *Gauti gėlę dovanų* KT.

(2) V – GEN – ACC:

Gavau dovanų paveikslą (plg.: *Geras ženklas: gauti dovanų kokį augalą, gėlę* KT. *Mokytojas davė dovanų gražią knygelę* DKŠ. (LKŽ_{III} 616). *Atvežė dovanų panašią gintarinę sege* KT. *Kai Aldutė buvo visiškai maža, gavo dovanų mažą meškiuką* KT).

(3) ACC – GEN – V:

Paveikslą dovanų gavau (plg.: *Pats ministras „Lietuvos virėjos“ knygą dovanų iškilmingai įteikė* KT).

(4) GEN – ACC – V:

Dovanų paveikslą gavau (plg.: *Dovanų karolius gavau* KTK).

(5) ACC – V – GEN:

Paveikslą gavau dovanų (plg.: *Duonos kepalą gavau dovanų* KT. *Atvykės kaunietis sūrij sakenėsi dovanų į Maskvą* KT. *Motorolerį gavau dovanų* KT. *Šuolį parašiutu jis gavo dovanų iš tėvelių gimimo dienos proga* KT).

(6) GEN – V – ACC:

Dovanų gavau paveikslą (plg.: *O dovanų atnešiau savo naujausią romaną* KT. *Jai V. Adamkus dovanų perdaivė gintaro papuošalą* KT. *Rasa prisipažino, kad kasmet savo draugams dovanų šv. Kalėdoms perka kalendorius* KT. *Jis dovanų gauna alaus* KT).

4. Nurodytieji modeliai tarp savęs skiriasi aktualiaja skaida: postpozicinis (galininko atžvilgiu) kilmininkas paprastai žymi remą (modeliai 1, 3, 5), o prepozicinis – temą (modeliai 2, 4, 6). Be to, pastarųjų modelių sakiniai atitinka sakinius, kuriuose tarp kilmininko ir galininko yra aiškinamasis santykis.

Sakinį *Gavau dovanų paveikslą* (2) galima „perskaityti“ taip: kilmininką dovanų ištarus pabréžiamai ir po to padarius pauzę, tarp jo ir galininko užsimezga aiškinamasis santykis (rašte jis žymimas skyrybos ženklais), pvz.: *Gavau dovanų – paveikslą* (plg.: *Aš pasigyriau gavęs iš virėjos Niurnos dovanų – žieminę jos buvusio vyro kepurę* KT). Platesnės ir bendresnės leksinės reikšmės žodis (*dovanų*) yra aiškinamas, tikslinamas siauresnės reikšmės tos pačios funkcijos žodžio (*paveikslą*). Abi nurodytos formos (kilmininkas ir galininkas) atlieka ta pačią sintaksinę funkciją – eina tiesioginiai papildiniai.

4.1. Kilmininką dovanų, siejamą su galininku aiškinamuoju santykiu, vadinsime aiškinamuoju kilmininku (resp. aiškinamasis papildinio kilmininkas).

Aiškinamasis papildinio kilmininkas dovanų dažniau vartojamas sakiniuose su vienarūšiais (keliais) papildiniais, pvz.:

Atvykusi į viešbutį iš karto gavau dovanų – prožektorių ir geriamojo vandens buteliuką KT.

² Galininko poziciją sakinyje gali užimti partityvinis kilmininkas, taip pat atitinkamas sujungiamasis žodžių junginys arba vienarūšės sakinio dalys (dėl jų žr. Ulvydas, red., 1976: 584–585), pvz.: *Gauti dovanų gėlių* KT. *Gauti dovanų laišką ar knygą* KT.

Iš Izraelio parvezė man dovanų – butelį itališko vyno ir <...> kompaktinį diską KT. Veža Anicetas dovanų: Vytukui pentinus, Dvyliokui getrus KT.

Tokioje pozicijoje, t. y. prieš vienarūšius papildinius, minėtas kilmininkas (*dovanų*) sakomas ir be pabrėžimo – motyvo reikšme, pvz.:

Dar gavau dovanų kremų, kvepalų ir gėlių KT. Gavau dovanų ir ausinukus, laikrodį su savo atvaizdu KT.

4.2. Kilmininkas *dovanų*, turintis pažyminių, tevartojamas tik aiškinamojo papildinio funkcija (o nevartojamas motyvo funkcija), pvz.:

Kinų imperatorius tuojuo pat atsiuntė jam brangių dovanų: sveikinimo laišką, rašytą aukso rašalu, smaragdinį 108 karoliukų rožinį, nefrito indus ir brokato rietimus... KT. Gyvenantis upės krante Arydas dažnai sulaukia keistų jos „dovanų“: papuvusių valčių, laiptų, kopėcių... KT. Ruošia Kalėdų proga pensininkams didelių dovanų: maisto paketus ir pusantro šimto litų KT.

Tokį pat atitikmenį turi ir modelis GEN – V – ACC (6), plg.:

Jis dovanų yra gavęs dulkių siurblių, televizorių su stovu, dekoratyvinę augalą ir balto medžio krėslą KT.

– Tėvas tik dovanų kartais gaudavo – kalinių darbo kirvi ar spiningą KT.

5. Ta pačia motyvo funkcija, kaip ir *dovanų*, vartojaamos dar kelios leksemos: *lauktuvės* ‘dgs. 1. laukiantiems dovanos: Ką parnešeji lauktuviu’ DŽ³ 357; *skerstuvės* ‘dgs. (ką tik paskersto gyvulio) mėsa, duodama skerdikui ar kaimynui: Nunešk kaimynui skerstuviu’ DŽ³ 701, LKŽ_{XII} 836; *pasogà* ‘istor. dukteriai duodama dalis pinigais, gyvuliais’ DŽ³ 515, LKŽ_{IX} 517; *kraǐtis* ‘nuotakos turtas (audeklai, drabužiai, baldai ir kt.)’ DŽ³ 328, LKŽ_{VII} 404; *magaryčios* ‘dgs. šnek. 2. priedas: Sugrąžino skolą su magaryčiomis’ DŽ³ 376; *paviržis* ‘etnogr. 1. už darbą duodamas priedas valgomais produktais, papildomas atlyginimas: Už verpimą užmokejо ir dar paviržio dave’ DŽ³ 532; *priēdas* ‘1. kas papildomai duodama, teikiama: Gavo algą su priedu’ DŽ³ 598, LKŽ_X 627.

Šių leksemų kilmininkų vartoseną motyvo reikšme pateikiame ta pačia tvarka kaip ir *dovanų* (pagal modelius). Naujoje eilutėje (po brūkšnio) duodama kilmininkų vartoseną (jei tokiai pavyzdžių turima) aiškinamaja funkcija.

lauktuvės:

V – GEN – ACC (2):

[Giedrė] dažnai iš kelionių parvezdavo lauktuviu lūpinę armonikėlę KT. Atnešė vaikams lauktuviu pyrago KT.

Vienas amerikonas parvezė lauktuviu kaimiškos duonos žiauberę ir tėvų sode išaugintą obuoli KT.

– Aš čia atsivežiau lauktuvių – butelį raudono vyno KT. Baltrušaičiai iš Maskvos atvežė lauktuvių – ikru, kurių čia pat buvo paragauta su šampanu KT. Idavė rašytojui lauktuvių – gražią bonbonjerę, perrištą raudonu šilkiniu kaspinu KT.

Tą dieną mokyklai atvežė lauktuvių: rašymo priemonių, maisto produktų KT. Isidėjau senelei Kazachstano lauktuvių: saujelep mažų laukinių obuoliukų, dvi galvas saulėgrąžų ir kelis svogūnus KT.

GEN – ACC – V (4):

Lauktuvių virtinę baronkų (riestainių) tėvas parvezdavo iš turgaus KTK.

– Na, gal ir lauktuvių – žuvelės parveš KT.

ACC – V – GEN (5):

Dykumų skerį jai atvežė lauktuvių KT.

GEN – V – ACC (6):

Iš Ispanijos lauktuvių gavusi dykumų skerį, Lina nustebos KT. Lauktuvių iš Lietuvos Griniai veža bent keturis šakočius KT.

Lauktuvių buvo atvežusи cepelinų ir vištienos sultinio KT. Lauktuvių jie mielai perka gintaro papuošalus ir suvenyrus KT. Lauktuvių jiems nešdavo ne riestainį ar saldainį, bet sąsiuvinį KT.

– *Tyrame ore pabūnu ir dar lauktuvių parvezu – vyrui česnaką, petražolių, vaikams uogų* KT.

Kaip matome, modeliai (2, 4, 6), kurių motyvo kilmininkas yra prepozicinis galininko atžvilgiu, santykiauja su sakiniais, kuriuose kilmininkas su galininku (resp. partityviniu kilmininku ar atitinkamomis vienarūšėmis saknio dalimis) yra susiję aiškinamuoju santykiu: kilmininkas yra tikslinamas po jo einančių žodžių.

skerstuvės:

V – ACC – GEN (1):

Nunešiau kaimynui dvi kojas ir marnų skerstuviu KTK.

V – GEN – ACC (2):

Nunešiau skerstuviu kokį vėdarėlį ŽEM. Atnešė skerstuviu porą kauliukų Rs (LKŽ_{XII} 836).

– *Išleisdama svečius šeimininkė kiekvienam įdėdavo skerstuviu – kraujo jukai* (kraujinei sriubai), *žarnų, žarninių taukų, kepenų, inkstų ar papilvės mėsos gabalėli* KT.

kraštis:

V – ACC – GEN (1):

Baronas Vilhelmas fon Ropas, prieš du šimtmecius vedęs grafaitę Minsteraitę, 1787 m. gavo dvarą kraičio KT.

V – GEN – ACC (2):

Dar prosenelis Jokūbas Svidra, vedęs bajoraitę nuo Starodubo, gavo kraičio porą dvarų Ukrainoje KT.

O Gedimino duktė Aldona, Lenkijos Karalienė, Kazimiero Didžiojo žmona, paprašiusi sau kraičio 20 tūkstančių lenkų belaisvių KT. Ji galėjo iš namų *atsinešti kraičio vertingo sidabro* KT.

Veronika išleista už vyro trečioje parapijoje, pridėjus kraičio tūkstantį litų ir lineikon pakinkytą eržilą KT.

GEN – V – ACC (6):

[Agamemnonas] grąžins Briseidę, išleis už jo vieną iš savo dukterių, *kraičio duos daug turtinę miestų* T.

– Už tai Pranui ne tik Dianos ranką, bet ir „*kraičio*“ pažadėjo: karvę bei 9 litrus naminės KT.

pasogą:

V – ACC – GEN (1):

Gavęs 300 (tris šimtus) rublių pasogos, jis juos atidavė Antanui KT.

V – GEN – ACC (2):

Gavo pasogos atmuštą kaltą SRD (LKŽ_{IX} 517). Ji gavo iš tėvų pasogos gražų Starabūdiško viensėdį prie Šešupės KT.

ACC – GEN – V (3):

Margų jautelių pasogo (pasogos) duoti TRAK (LKŽ_{IX} 518).

GEN – ACC – V (4):

Pasogos du arklius ir karvę su telyčia davė JRB (LKŽ_{IX} 518).

GEN – V – ACC (6):

Brolis man pasogos davė žemės – pusę sodybos KT.

magaryčios:

V – ACC – GEN (1):

Davė karvę ir telyčią, ir jaučiuką magaryčių PND (LKŽ_{VII} 727). Filmavimui pasibaigus Dunia gavo penkiasdešimtinę magaryčių KT.

V – GEN – ACC (2):

Atveždavo magaryčių šnapso KT.

ACC – GEN – V (3):

Pasiūlytų dovanoti jums būstą, net butelio magaryčių neprasydamas KT.

ACC – V – GEN (5):

Šépą ir stalą pirkau, o kėdę davė magaryčių GRŠ (LKŽ_{VII} 727).

paviržis:

V – GEN – ACC (2):

Piemenėlis išsinešė paviržio puskepalį duonos ir lašinių gabalą LNK (LKŽ_{IX} 701).

GEN – V – ACC (6):

Komitetas „paviržio“ davė po vieną svarelių cukraus, kursai kaime auksu sveriamas KT. Gal ir paviržio įdės šeimininkas kokį puskumpi, gal linų grīžtelę, kaip žadėjo KT.

priėdas:

V – ACC – GEN (1):

Kasčiai gavo dar sau sklypelį priedo, žemė iškedenta KT. Išsirūpins penkis šilingus priedo KT.

GEN – V – ACC (6):

Priedo aš dar gavau marškinius! KT. Bet aš jam priedo daviau Čiurlionio reprodukcijų knygą KT.

Kilmininkai pasogos, magaryčių, paviržio, priedo (kaip ir kilmininkai dovanų, lauktuvių, skerstuvų, kraičio) gali būti pavartojaami ir aiškinamaja funkcija.

6. Baigiamosios pastabos:

- a. Tam tikrų daiktavardžių kilmininkai (*dovanų, lauktuvių, skerstuviuų, magaryčių, kraičio, pasogos, paviržio, priedo*), sakiniuose su tranzityviniais gavimo – davimo veiksmažodžiais vartojamai kartu su galininku (resp. partityviniu kilmininku ar atitinkamais vienarūšiais papildiniais), turi specialią – motyvo reikšmę.
- b. Motyvo kilmininko pozicija sakinyje yra laisva: jis gali eiti po galininko ir prieš jį.
- c. Sakiniai su motyvo kilmininku, einančiu prieš galininką, semantiškai santykiauja su sakiniais, kuriuose tarp kilmininko ir galininko yra aiškinamasis santykis.
- d. Motyvo kilmininką atitinka aiškinamasis (kuris yra aiškinamas) papildinys.
- e. Aiškinamasis kilmininkas dažniau vartojamas su keliais (vienarūšiais) papildiniais, rečiau su vienu.

SUTRUMPINIMAI

Dkš – Daukšiai, Marijampolės r.

DŽ³ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. III pataisytas ir papildytas leidimas, red. St. Keinys ir kt., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

GRŠ – Griškabūdis, Šakių r.

JRB – Jurbarkas.

KT – Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centro tekstynas (<http://donelaitis.vdu.lt>)

KTK – Kūktiškės, Utenos r.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*: 3, 6, 7, 9, 10, 12 tomų.

LNK – Lenkimai, Skuodo r.

RS – Rasėnai.

PND – Pandėlys, Rokiškio r.

SRD – Seredžius, Jurbarko r.

TRAK – Trakai.

ŽEM – Žemaitė.

LITERATŪRA

AMBRASAS, V., red. 1997: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Trečiasis pataisytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

FRAENKEL, E. 1928: *Syntax der litauischen Kasus*, Kaunas: Valstybės spaustuvė.

SLIŽIENĖ, N. 1986: Lietuvių kalbos veiksmažodžių valentingumas ir sintaksinė klasifikacija. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 25, 45–96.

ULVYDAS, K., red. 1976: *Lietuvių kalbos gramatika 3. Sintaksė*, Vilnius: Mokslas.

Elena Valiulytė

Kalvarijų g. 142–9

2042 Vilnius, Lietuva

Gauta 2003 01 28